

FIGYELŐ

Karády Viktor

TÁRSADALOMPOLITIKA ÉS A ZSIDÓ VAGYON A HORTHY-KORSZAKBAN A SOÁ-IG

Ungváry Krisztián könyve kapcsán¹

A könyvet a legfontosabb összegzési kísérletek egyike gyanánt olvastam a Világháborúk közötti kor társadalom- és politikatörténetének tárgyában, melyek fókuszában a zsidóság magyarországi helyzete található. Lényeges előzményként legfőképp Randolph L. Brahm nagymonográfiáját a magyarországi zsidó népiertásról (1981), Andrew C. János összegzését (*The Politics of Backwardness*, 1982), Gyurgyák János politikai eszmetörténeti szintézisét (2001), Götz Aly és Christian Gerlach alapművét az itteni Holokauszt társadalomtörténeti összefüggéseiről (2002) vagy Komoróczy Géza monumentális magyarországi zsidóságtörténetét (2012) említhetném. Ezeknek a külön-külön saját jogon több szempontból úttörő kutatásoknak sorában sajátos helyzetet foglal el Ungváry munkája, melynek témája szigorúan a zsidóellenes társadalompolitika alakváltozásai köré szerveződik 1919 és 1945 között, visszanyúlva a liberális monarchia évtizedeire. Minden bizonnyal igazat lehet adni a szerzőnek, aki bevezetőjében részletesen utal témája szempontjából majdnem minden fontos kortárs szerzőre (bár A. C. Janos-ra nem, míg Komoróczy műve már Ungváry könyvének lezárása után kerülhetett a könyvpiacra), hogy „A társadalompolitika és a faji alapú kirekesztés közötti összefüggéseket szinte egyetlen magyar szociálpolitikával foglalkozó szerző sem tárgyalta” (7.). Csak Ferge Zsuzsa 1986-os könyvét említi kivételként. Márpedig ezek az összefüggések Ungváry számára elengedhetetlenek ahhoz, hogy a zsidó népiertás a Bibó-féle „rossz társadalmi összehangolódás” alapuló szociológiai elmélethez kapcsolódva (9. o.) integrálható lehessen az ország történelmébe másképp mint valami rendhagyó, értelmezhetetlen, irracionális beütés.

Ez az alapkoncepció — melyet a Holokauszt irodalomban a ‘funkcionalista’ nézettel lehet rokonítani —, azonban csak tematikus vezérfonalát nyújtja a könyvnek, anélkül, hogy a szerző az uralkodó elit politikai mezőjében a zsidósággal kapcsolatos álláspontokat, terveket, akciókat és lépéseket megpróbálná szigorúan valami leegyszerűsített sémára erőltetni. Ellenkezőleg, előadása finomra hangolt, pontos politikatörténeti helyzetképet nyújt a témába vágó s do-

---

¹ A Horthy-rendszer mérlege. Diszkrimináció, szociálpolitika és antiszemitizmus Magyarországon (Pécs–Budapest, OSzK – Jelenkor kiadó, 2013).

kumentálható elképzelésekről és történésekről, a különböző hatalmi csoportok, rétegek és személyiségek magatartását és elképzeléseit árnyaltan igyekszik bemutatni, akkor is amikor ezek nem vagy nem teljesen felelnek meg annak az alap-tézisnek, hogy a korabeli hatalmi elitek (az államhatalom birtokában vagy azon kívül, gyakran annak ellenzékeként) szociálpolitikai törekvéseiket rendre a zsidóság kárára s a zsidó vagyonokból tervezték megvalósítani.

Ehhez az összefogott, rövid de globálisan pozitív értelmezéshez azért máris több kritikus megjegyzés kínálkozik.

Egyrészt hiányolom azt, hogy Ungváry igen aprólékos politikatörténeti elemzéseiből majdnem teljesen hiányzik a zsidó népesség és értelmiség oldaláról származó válaszreakciók bemutatása. (Vázsonyi Vilmos például csak egyszer, Vázsonyi János, aki mintegy örökölte apja terézvárosi parlamenti mandátumát, egyszer sem szerepel a szövegben.) A korabeli zsidó értelmiségi és politológiai tárgyú folyóirat irodalomból alig idéz. Ilyen értelemben a bemutatott s állandóan változó politológiai helyzetkép egyoldalú marad.

Ennél sokkal fontosabb az, hogy a könyv címe kétszeresen is félrevezető. A korszak mérlegéről csak a zsidóellenes diszkrimináció szempontjából van itt szó – mint ilyen, ez a ‘mérleg’ legfeljebb alcímként jelenhet meg a könyvön. Holott e mögül a kissé grandiózus főcím mögül majdnem teljesen hiányoznak az utalások a népességfejlődésre, az egészségpolitikára, a korszakban kiemelt állami befektetésekhez jutó iskoláztatásra, a városiasodásra, a sportra, a szekularizációra valamint az Európai nemzetállamok között továbbra is egyedülállóan sokfélekezetű (csak Lettországhoz hasonlítható) ország egyházpolitikai viszonyaira, stb. stb.

Még szerencsétlenebbnek tartom a mellékcímben a ‘szociálpolitika’ kiemelését. Bár egyes szélsőjobb korifeusok már a ‘keresztény kurzus’ elején terveztek szociálpolitikai (azaz a keresztény osztársadalmat, elsősorban a legszegényebb rétegeket előnyhöz juttató) törvényes lépéseket a vagyonos zsidóság rovására, ezeket a törekvéseket a Bethlen-kormány, sőt a Gömbös-kormányig bezárólag a később hatalomhoz jutó elitcsoportok is leszerelték vagy ignorálták – mint ahogy ezt a szerző részletesen be is mutatja. A zsidók etnicista jogfosztásához, diszkriminációjához köthető ‘szociálpolitikai’ törekvések tulajdonképpen nyíltan csak a zsidótörvények alatti években jelentek meg, hogy aztán (legalább a IV. zsidótörvénnyel kezdődően) osztársadalmi méretet öltsenek, majd a német megszállás alatt már a szervezett kisajátítás, kollektív fosztogatás és közhatalmi rablás formáját vegyék fel. Ha korábban is léteztek részben a zsidó vagyon kárára megvalósított ‘szociálpolitikai’ próbálkozások, pl. Ungváry által e tekintetben kiemelt (131–132 o.) Nagyatádi-féle (kb. 25%-ban zsidó birtokokat érintő) 1920-as földreform, ezek sem kizárólag, de még döntően sem sorolhatók a korszak utolsó éveiben alkalmazott vagyon- és jogfosztó zsidóellenes szociálpolitikai célzatú aktusok sorába.² Sokkal igazoltabb lett volna a könyv

² Annak ellenére, hogy az 1920 és 1930 között a népszámlálás adatai szerint a zsidó vallású nagybirtokos réteg tagsága közel felére (52,4%-ra) csökkent : a 1000 hold feletti birtokosok száma 137-ről 51-re, a 200–1000 holdas birtokosoké 528-ról 343-ra, a 100–200 holdasoké 361-ről 212-re és a 100 hold feletti bérlőké 1030-ról 472-re, azaz az összes nagybirtokosé 2056-ról 1078-ra. L. Magyar statisztikai közlemények 72, 315 és uo. 96, 9.

címében diszkriminációs — ha nem is mindig kirekesztő — ‘társadalompolitikát’ említeni. Ennek nem lényegtelen elemei ugyanis már a zsidóság emancipációja után (s még a zsidó felekezet tényleges kollektív státusz-emelkedését biztosító 1895-ös ‘receptió’ ellenére is) eleve szervesen beépültek a honi zsidó népeség több szempontból messzemenően sikeres társadalmi integrációjának folyamatába. Közhivatalba vagy közipari állásba zsidó szakembereknek kezdettől fogva igen nehéz volt bekerülni, akárcsak zsidó érettségizetteknek az Eötvös Kollégiumba vagy Selmechányán a Bánya és Kohómérnöki főiskolára, ha ugyan gyakorlatilag nem kizárt, mint a Ludovika Akadémiára vagy a Selmechányai iskola erdőmérnöki szakára. Ha a dualizmus felfutó évtizedeiben nem egy zsidó egyetemi tanár nyert katedrát Magyarországon, feltűnő azonban, hogy 1900 és 1910 között már számszerűen is, de főképp arányaiban (10%-ról 6,5%-ra) igen csak lecsökkent (persze részben opportunista ‘kitérések’ miatt) a zsidó vallású főiskolai oktatószemélyzet.³ Tudni lehet, hogy aztán 1919 után zsidót már egyáltalán nem, ‘kitértet’ is csak egészen rendkívüli esetben neveztek ki honi főiskolára. Ezek száma is tudommal mindössze háromra szorítkozik. Ádám Lajos beszélt és Frigyesi József nőgyógyászt a fajvédő hallgatóság heves tiltakozása és sajtópolemikái ellenére nevezte ki Bethlen.⁴ Hóman Bálint 1932-ben kezdődő kultuszminisztersége alatt már csak egy ilyen kivétel esett meg König Dénes (fizikus) személyében a Műegyetemen.⁵

A társadalmi érvényesülés ilyenfajta konszenzuális ‘zárt számai’ (esetenként *numerus nullus* formájában) Németországban és attól keletre mindenütt jellemezték a törvényes egyenjogúságot nyert zsidóság társadalmi integrációját a hosszú 19. században, szemben a liberális nyugati és dél-európai modellel. Mégis, a törvényesített zsidóellenes ‘társadalompolitika’, főképp a középosztályok belső erőviszonyainak, mobilitási és érvényesülési esélyeinek erőszakos állami átrendezése formájában nálunk csak 1919 után jut érvényre úgy, hogy aztán a ‘keresztény kurzus’ egész korszakát jellemezze. Kezdődött ez, közismerten, a brutális zsidóellenes erőszakkal járó fehérterrorral, az egyetemi ‘zsidóverésekkel’ (melynek jegyében például a budapesti orvosi karra zsidó érettségizőket 1919 őszén egyáltalán engedtek beiratkozni), majd az 1920-as *numerus clausus*-sal. Mindennek folyamányai a nyilas rezsimig bezárólag tartottak, bár változó felhangokkal és gyakorlati következményekkel, mint ahogy ezt a szerző is hangsúlyozza, többek között a ‘bürokratikus antiszemitizmus’ rendszerré válása révén (pl. 114. o. vagy 151 o. és folyt.). Így a címben is a ‘társadalompolitika’ felemlítése lett volna megfelelőbb, még akkor is, ha a könyv nagyobbik része (körülbelül a Gömbös érának szentel 5. fejezettől kezdve – 159. o.) azt a — az olasz és egyéb dél-európai fasizmusokkal szemben igen méltánytalanul — ‘fasizálódásnak’ nevezett folyamatot tárgyalja, melyben Magyarországon a zsidóellenes politikának egyre nagyobb szociálpolitikai hoza-

³ Magyar statisztikai közlemények, 64, 314.

⁴ Kovács I. Gábor: Magyarországi zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok sorsa a holokauszt erőterében 1930-tól 1945-ig, Múlt és jövő, 2014, 4, 91–95, különösen 91.

⁵ Hargittai István: Hetvenéves fehér folt, Magyar Tudomány, 1913/9, 1035–1045, különösen 1043.

mot biztosított az állam. (A szerző egyébként gondosan elkerüli a nácizmussal szövetségre lépő Horthy-rendszer 'fasisztának' való minősítését, melyet a bolsevik kor történetírása honosított meg – igencsak dehonesztáló módon a Mussolini féle, az 1935–1938-as évekig semmifajta 'fajvédelemmel' — különösen zsidóellenességgel — nem vádolható rezsimmel szemben.)

A könyv felépítése jól áttekinthető s lényegileg időrendi. Témáját következetesen követi a honi liberalizmus századvégi értékvesztésétől (1. fejezet) a népirtás 1945-ös végéig bezárólag, egy kivétellel. Ezt a kivételt 2. fejezet első két, mintegy negyven oldalas része képviseli, amely a magyar zsidó lakosság helyzetét, nevezetesen sajátos társadalmi rétegezettségét és ehhez kapcsolódó gazdasági helyzetét tárgyalja. Ezek a fejezetrészek a könyv tematikus logikájában annyiban is fontosak, hogy magyarázni hivatottak a korabeli antiszemita szociálpolitikusok elképzeléseit a zsidók gazdasági kisajátításával a keresztény népesség számára elérhető előnyökre nézve. Az 'örségváltásra' már közvetlenül 1919 után kidolgozott s több téren (először a *numerus clausus*-szal) gyorsan meg is valósított majd 1937 és 1944 között a közpolitika fókuszába kerülő társadalmpolitikai programok mind a zsidó népesség feltételezetten kiemelt szakmai pozícióinak, aránytalanul nagy vagyonának és magas jövedelmének önkényes és erőszakos állami újraosztására voltak alapozva. Ungváry tehát értehetően érezte magát indítva, hogy a könyv törzsét alkotó politikatörténeti elemzéseit a zsidóság társadalmi helyzetének az egész korszakra jellemző bemutatásával vezesse be. Én azonban úgy látom, hogy munkájában véghezvitt érveléséhez és történelmi demonstrációihoz minderre egyrészt ilyen formában tulajdonképpen nem lett volna szüksége, másrészt adatainak bemutatása több kérdést vet fel, mint amennyire választ ad. Kezdjük az utóbbival.

A szerző igazi leleménnyel zsúfol össze és kommentál statisztikai adatokat, megállapításokat és közelebbről nem mindig alátámasztott korabeli becsléseket a zsidóság szakmai rétegezettségéről és vagyoni helyzetéről, érintve demográfiai fejlődését (különösen vándormozgalmait), iskolázottságát, felekezeti tagoltságát, urbanizációját, társadalmi integrációját (illetve ennek hiányait és gyengeségeit), politikai orientációját, nyelvi viszonyait és az 'asszimiláció' olyan paradigmáit mint a névmagyarosítás, a nyelvváltás, a vegyes házasságok vagy az áttérési mozgalom keresztény egyházakba, utalva mindezek időbeli dinamikájára is. El kell ismerni a szerző abbéli tehetségét hogy mindezeket a zsidóság társadalmi helyzetének alakulása szempontjából valóban lényeges témaköröket az olvasó számára összefüggően summázza. Ez a summázás azonban — rövidege okán is mondhatni szükségszerűen — történelmileg rendre reflektálatlan marad (tehát kiszakítva jogi, gazdasági, mentalitástörténeti, stb. összefüggéseiből és konjunktúráiból). A vizsgált jelzések részben az ország egész zsidó népességére, részben a fővárosra, részben más helyi vagy regionális egységekre vonatkoztak, melyek általánosíthatósága így sokszor problematikus elemlyültebb elemzések híján. E mellett zavaró, hogy az 1919 előtti és utáni viszonyok közötti sok szempontból igen jelentős eltérésekre így nem lehetett érdemben kitérni, bár a szerző erre is tett több kísérletet. Bármilyen részlegesek s néha (főleg a felhasználható adatok minősége miatt) esetlegesek is Ungváry e

téren végzett demonstrációi, több továbbgondolást érdemlő megállapításra is jut. Ezekhez tartozik például a zsidó és nem zsidó középosztályban egyaránt meglévő konkurenciafélelem (29. o.), az 1929 utáni válság alatti vagyoni egyenlőtlenség fokozódása (53. o.), a zsidó tőke rendkívüli koncentrálttsága, ami különösen feltűnt egy alultőkésített szabadpiaci gazdaságban (51. o.), az, hogy „egyes zsidó tőkésék, mint pl. Weiss Manfréd és utódai, élenjártak a szociális gondoskodásban” (52. o.) vagy a nagyszámú zsidó ügyvédnek a kényszer-árveréseknél jutó sokszor rossz szakmai szerepe (54. o.) – ami csak hozzájárulhatott „a már többször említett szerencsétlen társadalmi találkozásokhoz” zsidók és nem zsidók között.

Mindezek a problémák talán elkerülhetetlenek voltak az altémának szentelt, a munka szövegének csak töredékét kitevő fejezetrészekben. A könyv máris több, jórészt elismerő méltatást kapott, de egy nem tudományos fórumon súlyos kritika is érte, mely nem a fentiekre vonatkozott, hanem a zsidóság anyagi helyzetét bemutató statisztikai megállapításokra. A kritika célzata kettős volt. Egyrészt a szerző rosszul értelmezte volna a rendelkezésére álló adatokat s ez hibás következtetésekhez, elsősorban a zsidók vagyonosságának túlbecsléséhez vezetett. Másrészt a zsidóságnak a keresztény népeességhez viszonyítottan lényegesen jobb vagyoni és jövedelmi helyzetének tézise (vagy feltevése) már eleve hamis statisztikai utalásokon, ellenőrizhetetlen becsléseken alapult volna, ezért elvetendő, legalább is kétségbe vonható. Ezek szerint a meglévő s a szerző által felsorakoztatott jelzések sokasága sem elégséges a zsidóság globális előnyhelyzetének demonstrálására a korabeli társadalmi térben. Ez a kritika egyenesen kétségbe vonta a vonatkozó becslések relevanciáját, melyek például — igaz sokszor, de nem mindig (így a zsidó származású Fellner esetében biztosan nem) antiszemita szakírók számításai alapján — az 5%-ot kitevő zsidó népeességnek a nemzeti vagyon 21–28%-ának birtoklását tulajdonították (57. o.). Pedig akadtak még ennél is túlzóbb, bizonyíthatóan ideológiailag előítéletes korabeli becslések is (melyekből a szerző az 58. oldalon idéz). Ezek a mostani kritikusknál értelemszerűen felhasználhatók az előbbi, mérsékeltbb becslések hiteltelenítésére is. Az ilyen kritikában az is beleérthető, hogy szerzőnket antiszemitának bélyegezze kizárólag azért, mert bizonyítottan tételezte a Holokauszt előtti évtizedek honi zsidóságának viszonylagos polgárosodottsági előnyhelyzetét. Ez utóbbi vélelemmel mint nemcsak méltánytalannal, de módszertanilag obskurantistával is a magam részéről nem foglalkoznék. Ha adatokkal alátámasztott megállapításokat azért cenzúrázunk, mert ezeket történelmileg zsidóellenes politikai programokban és diskurzusokban is felhasználták, a témakörben való kutatás jogosságát vonjuk kétségbe és lehetőségeit csorbítjuk. Ráadásul az ilyen kritikák mögött az a bolsevik ideológiai képzet tűnik fel, mely a polgári vagyont egyenesen kriminalizálta, azaz a tehetséggel, munkával, vállalkozói leleménnyel és szervezőkészséggel, kockázatvállalással és hozzáértéssel elért gazdasági sikert ördögtől való morális anatómia alá helyezte... A többi kritikus pontra viszont érdemes reflektálni annak előzetes hangsúlyozásával, hogy Ungváry főbb konklúzióival e téren teljesen azonosulok, bár egyes részleteivel nem.

Mindenekelőtt én is több szempontból kérdésesnek tartom a szerző statisztikai kompetenciáját a kvantitatív elemzések terén. E kritika részleteibe azonban a magam részéről nem mennék bele. Gazdaságtörténelmi szempontból ugyanis fontos és érdekes lenne megbízható jelzőrendszer kidolgozása a korabeli társadalom anyagi egyenlőtlenségeinek objektivációja végett, nevezetesen a könyv témájában releváns zsidó, német háttérű és egyéb — közöttük az eltérő helyzetű egyházi közönségek által definiálható — népesség-részlegek gazdasági ereje, hatalmi pozíciói, jövedelme és életszínvonala vagy életminősége szempontjából. Mindettől, sajnos, eleddig tudomásom szerint a gazdaságtörténelmi irodalom ódzkodott. Történeiszéink még mindig valóságos tabu alatt tartják a felekezeti jellegű egyenlőtlenségek kutatását (egyébként demográfusainkhoz és más társadalomtudósokhoz hasonlóan, talán a folkloristák kivételével). A szerzőt ért idézett kritika vehemenciája talán éppen ennek a megsértésére is reagál. A könyv konkrét tárgyát illetően azonban majd' hogy nem közömbös, hogy a pl. zsidóság 1930-ban a nemzeti vagyon 15, 20 vagy 28%-a felett rendelkezett. Ezek a becslési arányok egyébként nagyságrendileg pontosan megfelelnek a zsidóság részvételi arányainak a polgári középosztályra jellemző — ettől mintegy elvárt — elitképzésben részesülő diákságban. 1910-ben a gimnáziumi érettségizettek között 21,8% és a reáliskolákban végzetek között 23,4% volt zsidó.⁶ Az egy negyed és egy ötöd közé eső becslés teljesen valószínű, ha például azt vesszük számításba, hogy a zsidó diákok ugyanilyen arányt tettek ki az egyetemre járók között is a *numerus clausus*-t, megelőző évtizedekben. 1919 után ezek az arányok az érettségizőkre nézve is kissé lecsökkentek, holott ezek növekedésére is lehetett volna számítani, tekintettel arra, hogy a Trianoni országban maradt zsidóság — akárcsak a népesség többi része — a Kárpát-medence gazdaságilag, műveltségi és modernizációs szint szerint is fejlettebb központi régióit foglalta magába. Ebben a viszonylagos csökkenésben már nagy súllyal nyomott a latba egy sor 'külső' tényező. Ilyen volt a születésszámnak a demográfiai átmenettel járó gyors zuhanása 1900 után – mely a hazai zsidóságban (s ott is elsősorban a polgári rétegekben) megelőzte a társadalom többi szegmenseit, a szintén mindenek előtt a zsidó középosztályokat érintő 1919–20-as 'kitérési láz'⁷ és a valószínűleg nem kisebb mértékű korabeli kivándorlási trend, melyet aztán tovább duzzasztottak a *numerus clausus* fiatal menekültjei. A zsidók és nem zsidók közötti egyenlőtlenségek természete így eléggé egyértelmű, ha ezek mértékéről lehet is vitázni.

Ezeknek az egyenlőtlenségeknek ugyanis tudtommal semmiféle ismert adat nem mond ellent. Minden kemény statisztikai vagy egyéb jelzés – legyen az közvetlen jellegű (mint az adózásra, a szakmai-társadalmi rétegezettségre, a virilizmusra, a városokon belüli lakásminőségre, 1919 előtt a tartalékos tisztikarra, stb. vonatkozó) vagy közvetetten értelmezhető (ide sorolhatók a városi

⁶ Magyar statisztikai évkönyv, 1910, 371.

⁷ Engedtessek meg, hogy erre nézve utaljak itt nemrég kiadott részletes elemzésemre: Jewish Conversions in Modern Hungary from the Multi-Ethnic Nation State to Socialism (1896–1960), in Andrei Cornea, Mariuca Stanciu (eds.), To be or not to be a Jew. On Conversion to or Renouncing Judaism, Bucarest, Editura Universitatii din Bucuresti, 2014, 159–180.

fogyasztási szokásokra, az iskoláztatásra, a halálozási viszonyokra, a morbiditásra — betegségekre —, a születésszám alakulására, magára az urbanizációra vonatkozó mutatók) – rendre és egyértelműen a világháborúk közötti zsidóságnak a többi népességi részlegeket lényegesen felülmúló polgárosodottsági szintjére és egyben — általában — ennek megfelelő életszínvonalára és vagyoni ellátottságára utal. Bizonyításképpen álljon itt két statisztikai összeállítás Budapestre nézve nemigen kifogásolhatóan megbízható forrásból. Az első a lakásvizonyok minőségére vonatkozik a legalább 2, illetve 3 szobás lakások lakóinak arányrésze szerint a zsidó és a nem zsidó népesség a korban alkalmazott fontosabb réteg-kategóriáinak %-ában.⁸

Legalább 2 vagy több szobás	Zsidó 1930	Más 1930	Zsidó 1941	más 1941
Munkás	40,5	11,5	39,7	12,9
Közzszolgálati altiszt	35,4	16,7	51,9	23,6
Piaci árus, kofa	42,9	15,8	39,7	17,8
Legalább 3 vagy több szobás				
Iparos	35,2	13,1	31,8	15,3
Kereskedők	50,6	23,1	39,7	24,6
Kereskedelmi alkalmazott	23,0	7,2	16,3	5,6
Magántisztviselő	42,1	29,0	53,4	42,9
Köztisztviselő	43,1	36,0	45,9	37,6
Szabadfoglalkozású	76,4	60,6	69,1	56,2
Nyugdíjas, vagyonából élő	54,4	36,6	?	?
Egyéb és ismeretlen	32,3	13,9	21,4	5,3
Földbirtokos, bérlő			67,4	57,1
Önálló közlekedési vállalkozó			22,1	9,3
Tőkepénzes, háztulajdonos			53,4	42,9
Nyugdíjas tisztviselő			44,1	45,2
Nyugdíjas segédszemélyzet			14,2	4,0
Általában 3 és több szobás	36,2	14,6	29,1	15,5
Általában 2 és több szobás	75,4	41,2	69,3	40,2

Nincs itt helye ennek a korabeli nemzetközi statisztikai irodalomban is minden bizonnyal egyedülállóan gazdag adatszolgáltatásnak a részletes értelmezésére. A tárgyalt kérdéskör szempontjából legyen itt elég néhány tételes megfigyelés. A táblázat teljesen igazolja azt a feltevést, hogy a mind a zsidótör-

⁸ Forrás : Budapest székesfőváros statisztikai közleményei 68/1, 170–171, (1930-ra) és Statisztikai értesítő, Budapest székesfőváros statisztikai havi füzetek melléklete, IV. évfolyam, 1942 július, 149, (1941-re).

vények előtt, de még azok érvényességének első éveiben is (!) a fővárosi zsidóság minden rétege (gyakorlatilag kivétel nélkül⁹) lényegesen jobb lakáskörülmények között élt, mint nem zsidó rétegtársai. A kétfajta megfigyelés éve között a zsidók lakásviszonyai kimutathatóan romlottak, bár nem minden adattal dokumentált foglalkozási kategóriában, így például a magántisztviselőknél és az igencsak kisszámúvá olvadt köztisztviselői, illetve közhivatali altiszti csoportnál láthatóan javultak. Ezzel szemben a keresztény lakosság lakhatási jelzései az elites csoportokra vonatkozóan (akik 3 szobás vagy annál nagyobb lakásokban éltek) valamelyes (igen szerény) javulást mutatnak, azonban a legalább két szobás lakásban lakók arányai még csökkentek is. A zsidótörvényekkel beálló 'órségváltás' tehát a keresztény középosztálynak kedvezett kissé a lakáspiacon, de a többi kategóriának egyáltalán nem. A keresztény lakosság többsége — három ötöde — továbbra is szoba-konyhás vagy akár csak egy szobás lakásokban húzta meg magát, és 1935 és 1941 között még a keresztény szabadfoglalkozásúak és kereskedelmi alkalmazottak lakáspiaci helyzete is hanyatlást mutatott fel.

A másik igen objektív jelzésrendszer, mely közvetlenül mutatja a fővárosi zsidóság korabeli anyagi helyzetét, az 1930-as évek végén kiadott adóstatistikákból ered. Itt is ki lehetne mutatni a legtöbb foglalkozási kategóriában — akárcsak fentebb a lakásnagyság kapcsán —, hogy a zsidó adóalanyok rendre gyakrabban fizettek adót és mindezt magasabb összegben, mint keresztény szakmátársaik, de legyen most elég néhány összesített s a lehető legegyszerűbb formájára csupaszított kulcsadat ezen a területen. A százalékszámok itt azt mutatják, hogy a zsidók a különböző adófajtákból milyen arányban voltak megterhelve a fővárosban 1937. évre, szemben számarányaikkal az össznépeségben és az aktív lakosságban.

Zsidó vallásúak arányai Budapesten

Össz-lakosságban 1935 és 1941 ¹⁰	Aktív népeségben (1935) ¹¹	Vagyonadó fizetők között 1937 ¹²	Vagyonárnyak összértékéből 1937 ¹³	Jövedelemadó fizetők között 1937 ¹⁴	Jövedelem értéke szerint 1937 ¹⁵	Általános kereseti adó fizetők között 1937 ¹⁶	Általános kereseti adó értéke szerint 1937 ¹⁷	Adózó keresetek átlaga 1937 zsidó/keresztény ¹⁸
19,0% és 15,8%	18,5%	42,7%	42,5%	43,6%	44,2%	42,2%	51,6%	2301/ 1576

Ha a lakásokra vonatkozó adatok azt mutatták, hogy a fővárosi zsidó népesség átlagosan kétszer gyakrabban lakott 'polgárinak' számító, legalább há-

⁹ Az egyetlen jelentéktelen kivételt 1941-ben az egyébként csekély létszámú nyugdíjas tisztviselő képezte – hiszen itt érdemlegesen azonos szintű volt a zsidó és nem zsidó résztvevők ellátottsága.

rom szobás lakásban mint keresztény pályatársai, az adózási jelzések szerint inkább két és félszer vagy háromszor többen fizettek közülük s értékben is ugyanannyiszor több adót minden adónemben. A budapesti zsidóság vagyoni és jövedelmi többletére vonatkozó becslések mértéke tehát megközelíti a túliskolázásra vonatkozó jelzések nagyságrendjét. Mindezeket az indikátorokat azonban bizonyon meg lehet a valóságban emelni pontosabb becslés érdekében, tudván, hogy a legnagyobb zsidó háttérű adófizetők nem jelentéktelen része — a Weiss Manfréd leszármazottak, a Chorinok, stb. — már nem zsidóként jelennek meg ezekben a felekezeti alapú statisztikákban. Már az 1929-ben kiadott *Magyar Zsidó Lexikonban* külön cikkel szereplő nagypolgárok 20%-a sem volt zsidó hitközség tagja és ez vonatkozott az ott említett politikusok 41%-ára és az értelmiségiek 19%-ára – akik jórészt feltehetően a nagyobb adófizetők és a nagyobb lakásokban élők sorait dústították. (Az összes bemutatott személyiség 16%-a volt átlagosan 'kitért').¹⁹ A módosabb 'kitért' fővárosi zsidó lakók és adófizetők arányai az 1930-as években csak tovább emelkedhettek, hiszen az 1941-es népszámlálás már a teljes törvényesen zsidó minősítést kapó fővárosi lakosság 17%-át minősíti keresztény felekezetűnek.²⁰

Felvethető persze, hogy a fővárosi zsidóság nem azonosítható az egész magyarországi zsidósággal, annak ellenére, hogy e korban — 1920-ban — népességszáma az összes felét közelítette meg s ez később csak az egyenlőtlen kitérés és kivándorlási mozgalommal csökkent. Nincs azonban olyan adat, ami arra utalna, hogy vidéken – ahol az egész szegényparaszti és proletársorsú bányász népesség, valamint az ipari proletáriátusnak is jelentős (bár kisebbségi) hányada élt (elenyésző zsidó részarányal) merőben más lett volna a helyzet. Sőt a vidéki városi közegben még olyan modernizációra és jólétre utaló jelzések is vannak, melyek egyes vidéki nagyvárosok zsidóságának jobb helyzetére mutatnak a budapestiekkel szemben is. Ilyenek például az elitiskolázás adatai. 1910-ben a Duna-Tisza közének önálló törvényhatósági jogú városaiban a 25–29 éves zsidó férfiak 37,5%-ának volt érettségije (Szegeden 40,1% !) — szemben az azonos korú katolikusok 5%-ával —, míg Budapesten 37,2% – szemben a katolikusok

¹⁰ Statisztikai értesítő, Budapest Székesfőváros statisztikai havi füzetének melléklete, 1944 február, 27. [A 10-18. jegyzet az előző oldal szövegéhez tartozik, tördelési okok miatt került ide! K.V.]

¹¹ Budapest Székesfőváros statisztikai évkönyve 1936, 69.

¹² Statisztikai értesítő, Budapest Székesfőváros statisztikai havi füzetének melléklete, 1939 március, 42.

¹³ Uo.

¹⁴ Statisztikai értesítő, Budapest Székesfőváros statisztikai havi füzetének melléklete, 1939 április, 66.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Statisztikai értesítő, Budapest Székesfőváros statisztikai havi füzetének melléklete, 1939 február, 18.

¹⁷ Uo.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Teljeskörű felmérési eredmények Nagy Péter Tibor forrásösszegző publikációja alapján. L. Az 1929-ben kiadott Magyar Zsidó Lexikon személysoros adatbázisa, Budapest, Wesley János Lelkészépző Főiskola, 2011.

²⁰ L. A zsidó népesség száma településenként (1840–1941), Budapest, KSH, 1993, 27.

13%-val... A vidéki zsidó férfiak *viszonylagos* műveltségbeli előnyhelyzete tehát sokkal markánsabb lehetett mint a fővárosban. Budapest e korban az érettségizett fiatal zsidók rangsorában csak a 5-ik volt, míg a 4-6 középiskolát végzettek között mindössze 9-ik a nagyvárosok közötti összehasonlításban.²¹ Mindez azt valószínűsíti, ha nem is bizonyítja közvetlenül, hogy a vidéki zsidóság polgárosodottsági szintje s elképzelhetően viszonylagos jövedelmi és vagyoni előnyhelyzete nem maradhatott el lényegesen a fővárosi mögött.

Lehet azonban olyan egyszerű adatokat is kiválogatni a korabeli rétegezettségi statisztikákból, amelyek közvetlenül bizonyítják a zsidóság erős túlképviselettségét az ország vagyonos osztályaiban. Álljon itt például néhány jelzés a zsidók százalékos arányáról egyes éppen vagyonuk által meghatározott kategóriában vagy olyanban mely feltételezhetően együtt járt vagyonnal, illetve a vagyonszerzést és a magas jövedelmet egyaránt lehetővé tette:

Zsidók%	Aktív férfinépességben (1930) ²²	5,5%
„	Önálló szabadértelmiségben, közszolgálatban (1930) ²³	40,6%
„	Földbirtokosok, bérlők között 100 hold felett (1930) ²⁴	10,5%
„	Városi ipartelep tulajdonosok, bérlők között (1936) ²⁵	51,1%
„	Önálló bányatulajdonosok között (1930) ²⁶	30,0%
„	Önálló hitelintézet tulajdonosok között (1930) ²⁷	71,1%
„	Önálló kereskedők között (1930) ²⁸	51,3%

Itt az egyenlőtlenségek általános rendszeréről van szó, s természetesen nem arról, hogy — triviálisan — ne tudnánk, hogy voltak szegény proletársorsú zsidók is, ahogy ezt a szerző is kiemeli : „A zsidók *többsége* a parasztság iszonyú szegénységéhez képest volt módosabb, relatív 'gazdagságuk' tehát inkább kisebb szegénységként definiálható.” (43. o.). (Ugyan Magyarországon a *Luftmenschen* köztudottan nem képezték olyan széles réteget, mint például a korabeli Lengyelországban). Ezekre az egyenlőtlenségekre a szerző egyébként további részleges, de forrásbiztosnak ható, igen pontos adatokat szolgáltat az 1939 utáni árjásítási folyamat döbbenetes eredményeinek bemutatásánál (421–433 o.).

²¹ L. újabb tanulmányom 2. táblázatát : A zsidó 'túliskolázás' Szegeden. Felekezeti egyenlőtlenségek a középiskolák használatában, in *Zsidóság Szeged társadalmában*, Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 2014, 39–69.

²² Magyar statisztikai közlemények 96, 24–25.

²³ Uo. id. hely.

²⁴ Uo. 8–9.

²⁵ *Illyefalvy Lajos*: Csonka hazánk városai a statisztika tükrében, Budapest, 1940, II. kötet, 376–377.

²⁶ Magyar statisztikai közlemények, 96, 16–17.

²⁷ Uo. 24–25.

²⁸ Uo. id. hely.

Kérdésesebb már az ehhez kapcsolódó állítása, mely szerint „a magyar zsidóság relatív és abszolút gazdagsága Európában minden bizonnyal egyedülálló volt” (59. o.). Különösen a relatív arányok ilyen minősítése vitatható részletes kontextuális kutatások nélkül. Pl. az uo. felemlített adat, mely szerint az 1% alatti népességi arányú német zsidóság a magánbankok 20%-át kezelte és a jogászok 16%-át adta (bármennyire bizonytalanul definiált is az utóbbi kategória), hasonló vagy még nagyobb mértékű viszonylagos egyenlőtlenségekre mutat, mint Magyarországon. Azt sem hinném, hogy ez a tétele a korabeli nyugat-európai zsidóságra érvényes lenne, ha erre megfelelő adataink lennének. Példaképp utalnék itt az olasz zsidóság rétegzettségére 1938-ban, amikor a Mussolini-féle rezsim is 'faji' törvényt vezetett be s ennek kapcsán külön cenzust tartottak. Ennek eredménye szerint a korabeli 17 117 főt kitevő aktív itáliai zsidó lakosság rétegek szerinti megoszlása a következő volt az össz-népességgel szemben²⁹:

	Birtokos	Szabad-foglalkozású	Kézműves	Főhivatalnok	Alkalmazott	Bérmunkás	Összesen	'Polgári közép osztály'%
Zsidók	33,8	9,3	1,6	4,1	40,9	10,3	100,0	47,2–89,7
Összes	8,6	0,6	39,2	0,3	7,8	43,5	100,0	9,5–56,5

Az olasz zsidóság e szerint mért polgárosodottsági szintje tehát a magyarországi becsléseket láthatóan számottevően meghaladta, amennyiben pl. a minősített proletárok (a bérmunkások) aránya közöttük negyed annyit sem ért el mint az össznépességben. Ezzel szemben az igazolt elitcsoportok arányai (szabadfoglalkozásúak és főhivatalnokok) az össznépességben találhatókénak több mint tízennégyszeresére rúgtak. Ezek a számok Európai összehasonlításban is egy jórészt régóta megtelepedett (tehát nagy tömegű új kelet-európai bevándorlóval nem felfrissült) zsidó népességre jellemző kiemelkedő polgárosodottság képzetét mutatják. Az asszimilációt kevésbé szorgalmazó vagy tűrő s a modernizációban elmaradt Kelet-Európában (Romániában, a volt Orosz birodalom utódállamaiban s a Balkánon) elképzelhetően sokkal szerényebb polgárosodottsági jelzéseket lehetett találni, míg Nyugaton magasabbakat, bár ott is a keletről érkező bevándorlás mértékének és jellegének függvényében. Az is előfordulhatott, hogy általános gazdasági-társadalmi alulfejlettség és elmaradottság körülményei mellett, melyek a zsidó polgárosodásra is korlátozóan hatottak, a zsidók és a keresztény többség közötti modernizációs *különbségek* hasonlóknak vagy esetenként akár még nagyobbaknak is bizonyulhattak mint Magyarországon. A világháborúk közötti Bulgáriában például, ahol a zsidóság az össznépességnek éppen 1%-át tette ki s az 1934-es census még több mint negyedüket (27,3%) írástudatlannak találta,³⁰ azért a diplomás értelmiség egyes kategóriái-

²⁹ Az adatokat idézi *Michele Sarfatti: The Jews of Mussolini's Italy, From Equality to Persecution*, Madison, The University of Wisconsin Press, 2006, 39.

³⁰ *Jews in the Bulgarian Hinterland, An Annotated Bibliography*, compiled by Jacques Eskenazi, Alfred Krispin, Sofia, International Center for Minority Studies and International Relations, 2002, 119. A férfiaknál azonban az írástudatlanságnak ekkorra már elenyészőnek kellett lennie, hi-

ban számarányuk a népességi arány sokszorososa volt (az orvosok 8,2%-a, a fogászok 8,7%-a, a patikusok 13,2%-a³¹). Ezen a téren is, mint egyebütt, óvakodni kell az empirikusan nem igazolható általánosításoktól.

Minderre nézve támpontul szolgálhatnak egyes számszerű összeállítások a zsidóság rétegezetségére különböző országokban az 1930 körüli években. Ezek eléggé egyöntetű képet mutatnak a zsidók és nem zsidók közötti markáns szint-különbségekre nézve — mindenütt a zsidóság javára —, de az államok közötti összehasonlítás már eléggé paradox eredményekhez vezet, melyek horde-rejét sajnos erősen behatárolják a statisztikai adatközlés bizonytalanságai, nevezetesen a rétegek meghatározásának és az 'egyéb' kategóriák volumenjének egyenlőtlenségei. Simon Kuznets klasszikus tanulmányában például a 'fizikai munkásként' definiált aktív népesség aránya a helyi zsidóságon belül Magyarországon (32,3% + 7,4% 'egyéb') és Romániában (30,8% – 'egyéb' nélkül³²) szerepelt legmagasabb gyanánt, elhanyagolható arányú 'egyéb'el'. Ezzel szemben Csehszlovákiában csak 11,8% 'proletár zsidó' volt, de 17,8% 'egyéb', míg Németországban mindössze 7,8% 'proletár', de 20,5% 'egyéb'. A Szovjetunióban 19,1% proletárt és 9,1% 'egyéb' kategóriást, míg Lengyelországban már 26,8% 'fizikait' és csak 2,8% 'egyéb'hez' tartozót találni az ottani zsidóságban.³³ Mindezek a példák ellentmondanak Ungváry idevágó feltevésének. A honi zsidóság polgárosodottsága mindenképp a 'nyugat-közép-európainál' lényegesen alacsonyabbra becsülhető. A kelet-európai zsidóság helyzetével való összeméréshez fontos s itt hiányzó adalék lenne az 'önállók' – Lengyelországban többségi (62,2%) és Romániában is igen magas (47,4%), míg Magyarországon alacsonyabb mértékű (35%) kategóriájának pontosítása pl. az alkalmazottak száma, a vagyon és a jövedelem nagysága szerint...

De tegyük mindehhez hozzá, hogy az egyenlőtlenségek valós statisztikai mértéke tulajdonképpen közömbös is a szerző kutatásai és a könyvben végig vezetett érvrendszer szempontjából. Elég arra emlékeztetni — és ehhez Ungvárynak nem esik nehezére rengeteg cáfolhatatlan jelzést mozgósítani —, hogy a korabeli antiszemita politikai közvélemény (együtt a zsidógyűlöletben nem osztozókkal) – tényként kezelte a zsidóság vagyoni és jövedelmi fölényét. Ennek a — ha úgy tetszik kollektív képzetrendszernek — tagadhatatlan megléte párosult azzal az antiszemiták számára döntő koncepcióval, hogy a zsidóság polgárosodottsági felsőrendűségéhez fűződő vagyon és jövedelem illegitim, főképp pusztán azért, mert a zsidók 'idegeneknek' tekinthetők, illetve tekintendők. Nem részei az 'igazi' vagy — a korabeli, az 1930-as évek végén még a statisztikába is beférkőző frazeológiával — 'törzsökös magyar' nemzettestnek. Ezt az ideológiai konstrukciót egészítették aztán ki — de csak mintegy pótlólag — a zsidók polgárosodásával és vagyonosodásával kapcsolatos, legtöbbször primér

szen a katonai sorozáson már 1897-ben is csak a zsidók 16%-a minősült ilyennek (l. uo. 353) és 1902-ben mindössze 5%-a (uo. 355).

³¹ Uo. 419–420.

³² Ez azonban 1913 évi adat.

³³ *Simon Kuznetz: Economic Structure and Life of the Jews*, i. L. Finkelstein (ed.), *The Jews*, New York, Harper, 1960, vol. 2. 1617.

módon antikapitalista és anti-modernista fantazmák. Ezek révén jutottak az antiszemita társadalompolitika az időben egymást követő verziói a keresztény társadalom széles köreiben politikai legitimációhoz. Márpedig ha ez így volt, nem is érdemes a felhasználást, esetleg kétes hitelű statisztikai kákán csomót keresni. Elég konstatálni, hogy a kortársak messzemenően, majdnem konszenzuálisan hittek abban, hogy 'a zsidóknak a bőrük alatt is pénz van'. Ezt ugyanis a hitlerájjal való szövetség égése alatt ezután jó keresztény lelkiismerettel lehetett kisajátítani és 'újraosztani' (magyarul – elrabolni). Ez, tudjuk, és a könyv részletesen be is mutatja, először módjával, törvényesen (az 'arányosítást' megcélzó 'zsidótörvényekkel') történt. De majdnem egy időben megindult az érintettek fizikai kiiktatásának folyamata is (pl. újvidéki katonai tömegmészárlással 1942 elején, vagy tömeggyilkosságra kiképzett náci kommandóknak való kiszolgáltatással, mint 1941 nyarán Kőrösmezőn). Véleményem szerint tehát a könyv argumentációja és politikatörténelmi demonstrációja akkor is érvényes maradna, ha a zsidó vagyont tárgyaló fejezetrészek nem is szerepelnének benne.

A továbbiakban — helyhiány miatt csak utalásszerűen — összefoglalnék néhány, az előbbieknél kíváncsító, általános vagy egyes történelmi részekre vonatkozó problémát, melyekre a munka újabb kiadása esetén érdemes lenne reflektálni. Végül kiemelném a könyv számomra legfontosabbnak vagy legújabbnak tűnő kutatási eredményeit.

Ungváry Krisztián itt elsősorban oknyomozó politikai tényértörténész. Talán ezért sem mélyed el elméleti elemzésekben, amikor — igen helyesen — témája felvezetésében felvázolja a honi liberalizmus válságának következményeit, a nemzeti ellenségkép átalakulását, melyben — különösen a Világháború alatt — a zsidóság kollektív bűnbak szerepet kap az uralkodó keresztény közvéleményben. Helyesen köti össze ezt a folyamatot a modernizációs egyenlőtlenségekkel, anélkül azonban, hogy ezeknek a legminimálisabb reflexiót szentelne. Részleteiben általában helytálló fejtegetéseiben így a zsidó polgárosodás intenzitása valamiféle természeti adottságként jelenik meg, s egyáltalán nincs utalás arra, hogy miért vált a modernitás fő hordozójává az 'asszimiláns polgárság', beleértve a németet is (14. o.). Nincs érdemi magyarázata annak, hogy „Az...1867 után felgyorsuló gazdasági fejlődés...leginkább a zsidóságnak kedvezett, hiszen szemben a magyar lakosság többségét kitevő, röghöz kötött földművesekkel, az ő mobilitásuk volt a legnagyobb” (20 o.). Az ilyen tétel nemcsak hogy majdnem tautologikus, ami súlyosabb, ignorálja mindazokat az egyrészt alkulturális, másrészt társadalmi helyzeti alapozottságú kollektív készség- és kompetenciabeli különbségeket, melyek a modernizációs fejlődés feltételeit az 'asszimilánsok' javára alakították. Ha semmi kísérlet nincs legalább utalásszerűen arra például, hogy történelmi perspektívába helyeződjön a bevándorló zsidóság írástudása, tanulási kultusza, vallási intellektualizmusa, előpolgári gazdasági gyakorlata és szakmai szerkezete, az ettől nem független munkamorálja, a felekezeti kötelekhez kapcsolódó életmódbeli racionalitása, általános életfegyelme — melynek a korban egyik lényeges alkotó eleme volt az alkoholizmus hiánya, helyzeti adottsághoz köthető önreflexió és környezetéhez való alkalmazkodási készsége, határok nélküli (felekezeti) kapcsolati tőkéje, többnyelvű-

sége és nyelvi mobilitás-készsége, nem beszélve az esetenként ellenséges vagy bizalmatlan fogadó társadalmi közegek fenntartásainak legyőzését szolgáló 'kompenzációs kényszerről', egyes betelepülő 'asszimilánsok' kiemelkedő gazdasági és mobilitásbeli sikerei könnyen értelmezhetők valamiféle illegitim, nem jogos vagy egyenesen erkölcstelen előnyszerzésnek. Az, hogy a zsidó vagyon — ha kialakult — nem tarthatott igényt ugyanolyan társadalmi jogosultságra, elismertségre vagy tekintélyre (annak ellenére, hogy kialakítása, megszerzése a korabeli társadalomban a nemzetépítő elit által is propagált érdemelvek jegyében történt), mint a kizárólag örökkelssel (tehát nem egyéni teljesítménnyel) szerzett nemesi birtok, kezdetektől fogva a judeofób közbeszéd kánonjának részét képezte. Ugyanezt aztán az 1870-es években szerveződő politikai antiszemizmus ideológiai tételeiben is megfogalmazta. Röviden, mindazt amit Ungváry az egyenlőtlen modernizáció, az asszimiláció és a polgárosodás alapvető összefüggéseiről felvezetésszerűen mond, fontos ugyan, de súlyosan alulértelmezett és történelmi kontextusát illetően elégtelenül reflektált. Félrevezetőnek is minősíthető például egy olyan látszólag logikus megállapítás hogy a 20. század elejei zsidó vállalkozó réteg domináns szerepe összefügghetett „...azzal a ténnyel, hogy a ...18. században bevándorló zsidóság első csoportjai korántsem a szegények köréből kerültek ki.” (43. o.) Mintha döntően a feudális kor gazdagjaiból (ilyenek bőven találtak a szabad királyi városok patrícius polgárai és persze az arisztokraták között) kerültek volna ki a szabadversenyek kapitalizmus tőkés vállalkozói.

A könyv történelmi ténymegállapításai között is lehet néhány problematikus passzust találni.

Ungváry igazoltan vezeti vissza témáját az 1919 előtti kor antiszemita kezdeményzéseire, szembeállítva a zsidóellenesség erőre kapását a társadalmi és politikai közvéleményben az állam és az uralkodó politikai elitnek többé-kevésbé következetesen zsidóbarát politikájával. Ez az elemzés sok szempontból finomításra szorult volna. Számba vehette volna többek között (mint fentebb már erre utaltam) a zsidó jelöltek kizárásának vagy igencsak diszkriminatív befogadásának rendszerét a közületi szektor pozícióiban és kedvezményeiben, például a főiskolai kinevezéseknél. Míg az egyetemi oktatók között zsidó szakemberek viszonylag ritkán nyertek kinevezést, a századforduló egyetemi diákságának harmada-hatoda (karok szerint változóan) zsidó volt. Az értelmiség és a középosztályok társadalmi jövőképeinek belső megosztottsága — mely a keresztény kurzus alatt az uralkodó elitben antiszemita konszenzushoz vezetett — a századforduló utáni években kezdett intézményes formát ölteni, pl. a Galilei kör és a Társadalomtudományi Társaság, valamint a katolikus diákmozgalmak és értelmiségi társaságok szembenállásával. 1900 után megkezdődött a zsidó tanulók szegregációja a középiskolai piac katolikus szektorában³⁴, de egyes

³⁴ Erre nézve álljon itt példaként a zsidók befogadása szempontjából kifejezetten nyitott, ősi (1717-ben alapított) budapesti Piarista gimnázium statisztikája a zsidó érettségizők számarányának változásairól: 1850–1900 között 14,7%, s ez az arány megmaradt a jórészt még a 19. században induló 1901–1910 között érettségizőknél is (14,1%). 1910–19-ben azonban már csak 5,3% s később 1920–29-ben mindössze 3,3%, majd 1930–1943-ben 1,4% volt csak a zsidók aránya. A szocializmus előtti kor érettségiző osztályaira Nagy Péter Tiborral közösen szervezett prozopográfiai felmérés adatai (az Európai Kutatási Tanács ELITES08 programja támogatásával).

állami főiskolák, mint már jeleztem, már azelőtt is elzárkóztak a zsidó diákoktól. A kiadók és a sajtó megosztottsága a háború előtti s főképp alatti években markánsná vált. A zsidó tőkével működő sajtó egy része igencsak kritikusan viszonyult a politikai téren 1918-ig filoszemita beállítottságú államvezetéssel szemben. Ezek csak egyedi példák arra, hogy a helyzetkép e téren sokkal bonyolultabb, mint ahogy a szerző bemutatta.

Ebben az összefüggésben érdemes felvetni a folytonosság kérdését, melyet a szerző több formában tárgyal, anélkül, hogy teljesen egyértelmű választ adna rá. Az 1919 előtti és utáni helyzet közötti folytonosság kevésbé tartozik a könyv központi témájához. Annál perdöntőbb lenne a keresztény kurzus gyászos kezdete (melyet a véres fehérterror, a rendszerré váló mindennapos zsidóellenes atrocitások és agitáció, valamint a *numerus clausus* fémjeleztek) és a zsidótörvények, majd a Holokauszt közötti kapcsolat lehetőségének értelmezése. A magam részéről e szempontból erős összefüggést látok s az 1919-ben csúcsponttá váló judeofób hisztériának és erőszakhullámnak a *Soá* szempontjából is precedens értéket tulajdonítok. Ungváry inkább egy köztes álláspont felé hajlik. Egyrészt részletesen bemutatja azt, hogy a zsidóság általános jogfosztását és gazdasági-társadalmi degradálását célzó törvénytervezetek 1919 után már a parlament nyilvánosságában is napvilágot láttak (94–96 o.). Ugyanakkor sok szempontból jogfosztó rendelkezések is érvénybe léptek, pl. a moziengedélyek bevonása, a trafikjogosítványok diszkriminatív kiadása, a kényszernyugdíjazások, vagy — mint Endre László korai tevékenysége mutatta — az iparengedélyek szelektív osztásával is illusztrált 'bürokratikus antiszemitizmus' (101–106 o.). A 'fajvédelem' és az 'ör ségváltás' ideológiai toposzai is az 1920-as években alakultak ki az ezt terjesztő militáns mozgalmakkal és szervezetekkel együtt (97–100. o.). Ungváry ennek megfelelően kritikával is illeti a kontinuitást elvető szerzőket. „Az 1920–1938 között elkészített és részben be is terjesztett törvényjavaslatok, valamint a 'társadalmi egyensúlyra' hivatkozó zsidótörvények indoklásának tükrében viszont leszögezhető, hogy ezek ugyanannak az antiszemita politikának a termékei voltak” (115. o.). Ugyanakkor konklúziójában Ungváry már azt hangsúlyozza, hogy „a korszakban végig meglehetősen virulens antiszemita indulatok működtek a magyar társadalom egy részében, de ebből még nem következik a rendszer szempontjából is a folyamatosság” (608. o.).

Az egész könyvön végig napirenden marad az antiszemita politikában résztvevő elitcsoportok felelősségének kérdése. A szerző kiemeli a népirtás felé ható szélsőséges, de a fékező erőket is (az utóbbiak között különösen Bethlen, Kállay, Keresztes-Fischer, sőt Horthy szerepét is – 548. o.). A különböző kormányok mérlegének árnyalt értékeléséből végül azt a következtetést vonja le, hogy „A sorban a fő felelősség elsősorban Imrédyé és Telekié” (610. o.). Ami a 'végső megoldást' illeti, a szerző nem mulasztja el tételesen szembesíteni egymással Horthy hazugságait a deportálások mögötti szörnyű valóság ismeretére nézve, hogy konklúziójában a kormányzó magatartását „morális csődként” értelmezzék a német megszállás alatti hónapokban (553–555 o.). Hasonlóan minősíti Sztójay kitalációt a 'zsidókérdés' magyarországi megoldásának sürgetésére állítólagosan kifejtett „német nyomást” illetően (369, 451. o.). Ehhez a témához

kapcsolódik az egyházak által közvetített antiszemita üzenetek gondos tárgyalása is, különösen Prohászka, Bangha és Ravasz idevágó s súlyosan terhelhető ténykedéseinek bemutatása (239–249 o.). Mindszenty azonban egyáltalán nem kerül be a képbe, bár szó esik a veszprémi ferences templomban 1944. június 25-én a nyilas főispán kezdeményezte *Te Deum*-ról, hálából a város zsidótlanításáért. (564. o.) Mindez érzésem szerint értékes támpontokat nyújt a megosztott felelősségről folyó vitához, anélkül hogy ezt nyugvóponttra juttatta volna.

Álljon itt még néhány számomra kirívóan vitás részmegállapítás. A szerző visszautasítja azt — Romániára és Oroszországra hivatkozva —, hogy a *numerus clausus* a század első zsidótörvényének minősítsék. (86. o.) E két ország volt az egyetlen az európai államok között, melyekben világháborús részvételük végéig elmaradt a zsidók polgárjogi egyenlősítése. Ezeket tehát nem lehet Magyarországgal hasonlítani, ahol az emancipáció már a 19. században viszonylag korán megvalósult (kezdve az 1840-es 'félemancipációs' törvénnyel és a forradalmi nemzetgyűlés egyik utolsó, 1849-es július végi szimbolikus hatályú voksával). Az emancipációt a 19. században megvalósító európai államok viszonylatában az 1920-as *numerus clausus* ténylegesen a legelső 'zsidótörvény' volt. A szovjetizált Oroszországra nézve egyébként nemigen állítható, hogy „...a zsidók diszkriminálása továbbra is létező gyakorlat volt”, legalábbis a bolsevizmus első évtizedében. A szerző ugyan felemlíthetett volna a zsidó beiratkozások ritkítását célzó helyi kezdeményezéseket német vagy osztrák egyetemeken, mint ahogy utal lengyelországiakra is, ezek azonban nem állami szintű, törvényes megkülönböztetések voltak. Utószavában szintén Romániával kapcsolatban helytelenül hangsúlyozza a szerző, hogy a gyilkos zsidóellenes atrocitások megkímélték volna az 1941 előtti államterületet (608. o.), holott a román hadsereg háborúba lépését éppen moldovai városokban (többek között Jászvásáron) rendezett s a magyar nyilvánosságban is nagy visszhangot keltett tömegmészárlások kísérték. Erre egyébként másutt a szerző maga is utalt (529. o.). Ungváry helyesen emeli ki, hogy az 1930-as évek végén a hivatalos statisztikákban is általánossá vált a zsidó és nem zsidó népességek szembeállítása mint külön globális statisztikai kategóriák, ami a zsidóság egyfajta statisztikai megbélyegzését implikálta (171. o.). Nem igaz azonban, hogy „A korábbi évek statisztikai közleményei mentesek voltak ilyen jellegű nyílt utalásoktól” (uo.), amennyiben például az 1910-es népszámlálás összesített eredményeit közlő 1920-ban kiadott kötetben már ugyanezt meg lehet találni.³⁵ Feltűnő, hogy Ungváry nem kommentálja — legalább nem alaptézisével szembeállítható gyanánt — azt a tényt, hogy a világháborúk közötti években „a földadó minden évben a dupláját tette ki a társasági adónak” (122 o.), hiszen ez utóbbi sokkal inkább a zsidó ipari és banktőkét sújtotta, míg az előbbi túlnyomóan keresztényeket érintett. Ugyan ezt összeköti a kis- és középbirtokos réteg elszegényedésével és ennek ezáltal is növekvő antiszemitizmusával (123. o.), de nem értelmezi azt, hogy a hagyományos s többségileg keresztény földbirtokos réteg védelme miért nem jelent meg a 'keresztény kurzus' adópolitikájában.

³⁵ L. például Magyar statisztikai közlemények, 64, 204*-208* vagy 278–281.

Szaktörténész kollégáimnak bizonytalanság sok megfigyelésük akad Ungváry Krisztián számomra rengeteg újdonságot hozó politikatörténeti részleírésében. Ezek között én inkább csak néhány általánosabb érvényű és nagyobb horderejűnek ítéltető eredményre hívnám fel a figyelmet, feltéve ha ezek kiállják a szakszerű forrás- és adatkritika próbáját.

Talán nem teljesen új, de fontos a könyvben a Bethlen-kormány működésétől kezdve egészen a Kállay-kormányig annak a kétfrontos politikának benyomásait szerint igen elmélyült tárgyalása, amelyet a kormányzó horthysta elit gyakorolt liberális ellenzékével, de főként az állandó próteuszi átalakulásban lévő s egymást erőszakosságban és radikalizmusban túllícitáló szélsőjobb mozgalmakkal szemben. Ez a helyzet talán — paradox módon — éppen a második zsidótörvényt benyújtó Imrédy-kormány alatt érte el paroxizmusát, amikor „A hagyományos politikai elit...érezte, hogy kicsúszik a lába alól a talaj” annyira, hogy egyes prominensei statárium bevezetését, sőt „meghatározott idejű diktatúra” létesítését javasolták „a demokrácia értékeinek megőrzése érdekében” (231 o.). Ebben az összefüggésben fontosnak tűnnek Ungváry elemzései a náci típusú judeofóbia és politikai antiszemitizmus erős hazai gyökereiről, szemben a német hatás elsőbbségének vagy dominanciájának vélelmével. „...A fajvédelmi gondolat Magyarországon már korán jelentkezett és hazánk az 1920-as években más szélsőséges mozgalmak példaképe volt”. (271. o.). Igazoltan bírálja azt a szocialista kor történetírásában népszerűsített tézist, hogy a nyilas mozgalom német támogatással erősödött volna fel. (233 o.). A ’guruló márka’ narratíváját, mint a nyilas mozgalom éltető elemét, mások után Ungváry is a legendák kategóriájába sorolja. (373. o.). Talán szintén nem teljesen eredeti, de igen fontos fejtegetésekkel mutatja be Ungváry a honi ’fajvédelem’ már Szabó Dezső fellépésétől datálható, de a világháborúk között egyre erősödő német-ellenes vonulatát, melyben ismét csak paradox módon olykor találkoztak a fajvédő németellenesség és a liberális antinácizmus képviselői, mint pl. zsidó tőke által támogatott *Magyar Nemzet*-ben. „Pethő és szerkesztősége ...a németellenes harcot összekapcsolta a zsidó imperializmus rémképével” (275 o.). A zsidó- és németellenes ’kétfrontos harc’ több ponton kötötte össze a kormányellenes népies tábor, konkrétan a Nemzeti Parasztpártot (melynek prominenseinek pályájáról Ungváry pontos helyzetfelmérést kísérel meg) többfajta szélsőjobb kezdeményezéssel (259. o.).

Továbbgondolásra és –kutatásra érdemesek Ungváry fejtegetései a nyilas típusú szélsőjobb autentikusan forradalmi programját illetően is. „A XX. század magyar történelmének paradoxona, hogy az egyetlen tömeges támogatottságot szerző párt, amely...a rasszista ötletekkel szemben tényleges társadalmi forradalmat hirdetett, a nyilaskeresztes párt volt” (315 o.). Több utalás van ezekben a értelmezésekben a nyilas mozgalom alapvetően proletár jellegére, sőt arra is, hogy „a marxi álláspontot bizonyos mértékig maguk a nyilasok is átváltalták”, (319. o.) és sokan nem vetették el a kommunista mozgalommal való rokonságot sem radikális antikapitalizmusuk értelmében (316–320 o.). Igen tanulságosak a szerző fejtegetései a fajvédő szélsőjobb irányultság és a kommunista mozgalmak közötti sok esetben és formában azonosítható kapcsolódásokról s nem ritkán a meg is valósított átjárás lehetőségeiről. Erre többek között

példát nyújtott a kaszáskeresztes Böszörményi (321. o.), Omelka Ferenc (319. o.), a Rajk testvérek (324. o.), az előbb imrédista, később sztálinista majd kádár-rista miniszterhelyettes tervező Csikós-Nagy (328. o.), nyilas-marxista Málnási Ödön, aki ebbeli nézeteit még az emigrációban is terjesztette (329. o.). Ennek megfelelően érdemes lenne tovább követni Ungváry tézisét, mely szerint „a nyilas párt 1940-től tartó folyamatos válsága” abból fakadt, hogy „a magyarországi szélsőjobboldal politikájában együtt élt a proletár tőkeellenesség és a teljes állami irányítástól idegenkedő szalonfasizmus” (uo.). Végül fontosnak tartom sok egyéb politikatörténeti részmegállapítás mellett azt, hogy Ungváry szembeállítja egymással az 1939-es választásokon sikeres nyilas vezetőréteget „az 1944. október 15. után megjelenő pártszolgálatos söpredékkal” (312. o.). Saját empirikus kutatásai szerint „Az 1939-es nyilas értelmiségiek jelentős része 1944-ben már nem szimpatizált a nyilas mozgalommal. 49 szélsőjobboldali képviselőből 1944 októberé után csak kettő vállalt részt a fegyveres terrorban, ezzel szemben heten az antifasiszta ellenállásban tevékenykedtek” (321–322 o.).

A könyv szövegének megfogalmazása nem irodalmi igényű ugyan, de korrekt s mindig szabatos. Az íráshibák ritkasága gondos szöveggondozói munkára vall. A nyomtatásról már ez nem állítható. Például a baloldali oldalakon sokszor hiányzik a lapszám s a jegyzetekben előfordulnak illogikus számozási hibák is (így a 215-ként megjelenített jegyzet a 369. oldalon valójában a 25.).

Mindent összegezve Ungváry Krisztián könyvét a honi történelem e minden bizonnyal letragikusabb kimenetelű korszakára nézve egyes fogyatékoságai ellenére alapműnek tartom. Ez a nagy horderejű, sok szempontból eredeti és rendkívüli volumenű kutatási anyagot mozgósító munka, még ha további vitákat is gerjeszt a történész szakmában, mindenképp csak elősegítheti annak a kornak jobb megismerését, mely a ma még élő idősebb nemzedékek történelmi tudatát és a közhatalmak ezzel kapcsolatos emlékezetpolitikáját is döntő módon meghatározza.